

آرایه‌های ادبی

کمترین مقدار شعر را بیت می‌گویند. اگر هر دو مصراع شعری، ردیف داشته باشد **مودّف** نامیده می‌شود.

کدام تست: در کدام بیت ردیف آمده است؟

چنان خوش بخسبد که سلطان شام	۱) گدا را چو حاصل شود نان شام
عاقبت ای دل همه یکسر گلیم	۲) خواجه در ابریشم و ما در گلیم
هر که این آتش ندارد نیست باد	۳) آتش است این بانگ نای و نیست باد
دست بر منظره‌ی جان زده‌ای به به به!	۴) شانه بر زلف پریشان زده‌ای به به به!

- ❖ واژه یا واژه‌هایی که در پایان مصراع می‌آید و یک یا چند حرف پایانی آن‌ها با مصراع‌های دیگر مشترک است قافیه‌ی شعر نامیده می‌شوند.
- ❖ قافیه همیشه قبل از ردیف می‌آید.
- ❖ قافیه در شعر سنتی اجباری است و در شعر نیمایی جایگاه مشخصی ندارد اما در شعر سنتی و نیمایی، ردیف، اختیاری است.

مثال:

روبوسی آبدار با پنجره داشت	دیشب باران قرار با پنجره داشت
قافیه ردیف	قافیه ردیف
چک چک چک چه کار با پنجره داشت	یک ریز به گوش پنجره پچ پچ کرد
قافیه ردیف	

علمی که به شناسایی آرایه‌های لفظی و معنوی می‌پردازد بدیع نام دارد.
اگر زیبایی شعر در ظاهر و در لفظ واژه‌ها باشد آرایه‌ی لفظی به وجود می‌آید.
به این بیت دقّت کنید:

«ریاست به دست کسانی خطاست
که از دستشان دست‌ها بر خداست»
زیبایی این بیت در به‌کار بردن واج «س» است، چون زیبایی در لفظ است آرایه‌ی آن، لفظی است.

اما در این بیت زیبایی ظاهری دیده نمی‌شود:

«تا نگهبانان ابرو دستشان بر خنجر است
فتح چشمان قشنگت مثل فتح خیر است»
زیبایی بیت فوق در معنای آن است و اشاره‌ای که به داستان فتح خیر دارد آرایه‌ای معنوی به آن بخشیده است.

۱) واج آرایی

تکرار یک واژه (صامت یا مصوت) در واژه‌های یک مصraig یا بیت، واج آرایی می‌سازد.

 مثال:

- لختی بخند خنده‌ی خوبی‌هاست
«لبخند تو خلاصه‌ی خوبی‌هاست»
- باغ بی‌برگی داستان از میوه‌های سر به گردون سای اینک خفته در تابوت پست خاک می‌گوید.

- نکته: تکرار واج‌هایی که تلفظ یکسان و ظاهری متفاوت دارند واج آرایی می‌سازد. مانند: (ذ - ز - ض - ظ)
- اذا زلزلت الارض زلزالها
- صدای سنگین سکوت در سرسرا پیچیده بود.

 تست: در کدام بیت واج آرایی به کار نرفته است؟

آورد بلای دگری بر سرم امشب	با غیر بیامد به برم دلبرم امشب	(۱)
تا که اغیار ندانند که دلدار کجاست؟	دلبرم در بر و پرسم ز کسان یار کجاست؟	(۲)
در هر سؤال از همه پرسیده‌ام تورا	با آنکه جز سکوت جوابم نمی‌دهی	(۳)
که از دستشان دست‌ها بر خداست	ریاست به دست کسانی خطاست	(۴)

 تست: شاعر در کدام بیت از آرایه‌ی «واج آرایی» بپرهی بیشتری برده است؟

که سر به کوه و بیابان تو داده‌ای ما را	صابه لطف بگو آن غزال رعنارا	(۱)
پر کرده ز در و درم و دانه دهان را	آن ابر ڈریبار ز دریا که برآید	(۲)
جامه‌ای بود که بر قامت او دوخته بود	رسم عاشق‌کشی و شیوه‌ی شهرآشوبی	(۳)
غنیمت است چنین شب که دوستان بینی	شب است و شاهد و شمع و شراب و شیرینی	(۴)

۲) سجع

اگر در پایان جمله‌ها واژه‌هایی آورده شوند که از نظر قافیه یا وزن و یا هر دو هماهنگ باشند، آرایه‌ی سجع ساخته می‌شود. سجع، همان حالت قافیه در شعر را دارد و می‌تواند واژه‌هایی مانند ردیف پس از آن آورده شود.

سجع به سه نوع است:

- ۱ متوازن
- ۲ متوازن
- ۳ مطرّف

اگر دو واژه که در پایان جمله آمده‌اند از نظر وزن و قافیه یکسان باشد سجع متوازی ساخته می‌شود.

مثال: (قربت - نعمت) (سخت - بخت) (می‌برد - می‌خرد)

اگر دو واژه که در پایان جمله آمده‌اند از نظر وزن هماهنگ باشند ولی حروف پایانی آن متفاوت باشد سجع متوازن ساخته می‌شود.

مثال: (کریم - شریف) (طالب - عالم) (واشق - وافر)

اگر دو واژه که در پایان جمله آمده‌اند از نظر قافیه یکسان باشند ولی وزن آن‌ها متفاوت باشد سجع مطرّف ساخته می‌شود.

مثال: (جان - امان) (سیرت - بصیرت) (مو - گیسو)

کفر تست: در عبارت زیر، واژه‌های کدام گزینه، طرفین سجع نیستند؟

«در همان بحبوحه‌ی بخوربخور که منظره‌ی فنا و زوال غاز خدا بیاموز، مرا به یاد بی‌ثباتی فلک بوقلمون و شقاوت مردم دون و مکر و فریب جهان پتیاره و وفاحت این مصطفای بدقواره انداخته بود باز صدای تلفن بلند شد. بیرون جستم و فوراً برگشتم.»
 ۱) جستم - برگشتم ۲) پتیاره - بدقواره ۳) بوقلمون - دون ۴) فنا - خدا

کفر تست: در همه‌ی گزینه‌ها، به جز گزینه‌ی آرایه‌ی «سجع» مشهود است.

- ۱) صیاد بی‌روزی، ماهی در دجله نگیرد و ماهی بی‌اجل، در خشک نمیرد.
- ۲) نصیحت پادشاه کردن، کسی را مسلم بود که بیم سر ندارد یا امید زر.
- ۳) با چندین فضیلت که دست راست را هست، خاتم در انگشت چپ می‌کنند.
- ۴) ارادت بی‌چون، یکی را از تخت شاهی فرو آرد و دیگری را در شکم ماهی نکو دارد.

مثال:

دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم

گریه بدم، خنده شدم، مرده بدم، زنده شدم

«# × ×»

«..... × ×»

«#. + +»

«..... + +»

کھ تست: در کدام گزینه قافیه‌ی درونی ملموس‌تر است؟

وی مطربان ای مطربان دف شما پر زر کنم	ای عاشقان ای عاشقان من خاک را گوهر کنم	(۱)
وین خاکدان خشک را جنت کنم کوثر کنم	ای تشنگان ای تشنگان امروز سقایی کنم	(۲)
صد دیر را مسجد کنم صد دار را منبر کنم	ای کیمیا ای کیمیا در من نگر زیرا که من	(۳)
آن دم که ریحانات را من جفت نیلوفر کنم	ای گلستان ای گلستان از گلستانم گلستان	(۴)

۳) ترصیع: انسانی

اگر در یک بیت، تک‌تک کلمات دو مصراع از نظر وزن و قافیه یکسان باشند آرایه‌ی ترصیع ساخته می‌شود. ترصیع، نوعی سجع متوازی کامل، در دو مصراع یک بیت است.

مثال:

«آتش عشق است کاندر نی فتاد	«ما درون را بنگریم و حال را
جوشش عشق است کاندر می فتاد»	ما برون را ننگریم و قال را»

کھ تست: در کدام گزینه ترصیع به کار نرفته است؟

ای زبان هم رنج بی درمان تویی	ای زبان هم گنج بی پایان تویی	(۱)
ز یاد روی او هر دم دل مهجور جان یابد	ز باد کوی او هر دم دل رنجور جان یابد	(۲)
غنچه باشی کودکانت برکنند	دانه باشی مرغکانت برچنند	(۳)
خراب باده‌ی لعل تو هوشیارانند	غلام نرگس مست تو تاجدارانند	(۴)

۴) موازنہ

اگر تک‌تک کلمات یک بیت، در دو مصراع آن از نظر وزن یکسان باشند موازنہ ساخته می‌شود.

مثال:

هر آن نفس که نه در روی توست عین خطاست	«هر آن نظر که نه در روی توست باد هواست»

نکته: گاه شاعر، موازنہ را در یک مصراع می‌آورد:

«گر بنوازی به لطف ور بگذاری به قهر

حکم تو بر من روان زجر تو بر من رواست»

کھ تست: در بیت «گوهر تن در تنگی یافتند / قیمت جان در سبکی یافتند» چه آرایه‌ای مشهود است؟

(۱) ترصیع	(۲) جناس	(۳) موازنہ	(۴) سجع

از یک جنس بودن و شباهت دو واژه در بیت و مصraig، جناس به وجود می‌آورد. این هم‌جنسی ممکن است تا ۹۹٪ برسد، ولی حتماً ۱٪ تفاوت هم دارد و بر اساس همان ۱٪ تفاوت نام جناس‌ها با هم فرق پیدا می‌کند.

نکته: شناسه‌ها، (ی) نکره و ضمایر ملکی، در ساخت جناس منظور نمی‌شوند.

نام	تفاوت	شباهت
↓	↓	↓
تام	معنی	گور
ناقص اختلافی	یک حرف	دست
ناقص افزایشی	یک حرف بیشتر	باده
ناقص حرکتی	حرکت	ملک

جناس تام

مثال:

«همه دلخوشند مطرّب، بزند به تار چنگی

همه با من خوب تا می‌کنند، البته زندگی هم خوب آدم را تا می‌کند ...

تست: در کدام بیت جناس تام دیده می‌شود؟

کاین زمانم گوش بر چنگ است و دل در چنگ نیست
فال کولی به کفم خط خطای دید چرا؟
حیف استاد به من یاد نداد
که به تعلیم من استاد استاد

- (۱) با زمانی دیگر اندازای که پندم می‌دهی
- (۲) طالع تیره‌ام از روز ازل روشن بود
- (۳) قدر استاد نکو دانستن
- (۴) بس مرا منت از استاد بود

تست: در همه‌ی ایيات، جز بیت «جناس تام» به کار رفته است.

که چندین گل‌اندام در خاک خفت
مستی آهو بَرَش آهو شده
همی رو که از قید هستی رهی
برنبندد گر بترسد از خطر بازارگان

- (۱) عجب نیست از خاک اگر گل شکفت
- (۲) نرگس افسونگرش آهو شده
- (۳) طریقی فرا پیش گیر و رهی
- (۴) از خطر خیزد خطر، زیرا که سود ده چهل

تست: در همه‌ی گزینه‌ها آرایه‌ی «جناس تام» وجود دارد، به جز

تو را چه شد که همه قلب دوستان شکنی؟
وز جوش باده چنگ فتاده است در خروش
باشد روان به پای وی اکنون روان ما
که عاقبت بروود هر که او ز مادر زاد

- (۱) مبارزان جهان قلب دشمنان شکنند
- (۲) باده فتاده است به جوش از خروش چنگ
- (۳) اشک روان اگرچه به پایش نشانده‌ایم
- (۴) بیا و برگ سفر ساز و زاد ره برگیر

کنکر تست: در کدام گزینه آرایه‌ی «جناس تام» وجود ندارد؟

تو که قلب دوستان را به مفارقت شکستی
به چین زلفِ تو آید که بتگری آموخت
ما را نظر به قدرت پروردگار اوست
امام شهر که سجاده می‌کشید به دوش	نه عجب که قلب دشمن شکنی به روز هیجا
تو بُت! چرا به معلم رَوی که بتگر چین
گر دیگران به منظر زیبا نظر کنند
از کوی میکده دوشش به دوش می‌برند
(۱)	
(۲)	
(۳)	
(۴)	

جناس ناقص اختلافی

مثال:

شلاق و تشر زدن و ما (هی) خوردیم	درست مثل گردی و گردو، هر آغوش بازی، بغل نیست ...
دیگر پس از آن همیشه با (نی) خوردیم	«دیدند که در خلوت خود (می) خوردیم
	«دادیم تعهد که به می لب نزنیم

کنکر تست: در تمام بیت‌ها جناس ناقص اختلافی به جز گزینه‌ی آمده است.

یکی منم که ندانم نماز چون بستم؟
چون چنگ همیشه در خروش است
تا تو را خود ز میان با که عنایت باشد
که بالب تو حکایت کنم ز هر بایی	بلای عشق تو نگذاشت پارسا در پارس
هر دل که به چنگ او درافتاد
Zahed و عجب و نماز و من و مستی و نیاز
ز زلف و روی تو خواهم شبی و مهتابی
(۱)	
(۲)	÷
(۳)	
(۴)	

جناس ناقص افزایشی

مثال:

خطوط نقش زندگی، چو نقشه‌ای بر آب شد»
یک جمله شکایت به نگارم، بنگارم» | «ترفته کام تشنه‌ای، به جست و جوی چشممه‌ها
«صد بار قلم تیز شد و خاطره نگذاشت |
|---|--|

کنکر تست: نوع جناس در کدام گزینه افزایشی است؟

از بس که خویشن را در خود فشرده بودم
از بس که روزها را با شب شمرده بودم
او سر سپرده می‌خواست من دل سپرده بودم
گویی به جای خورشید من زخم خورده بودم	یک عمر می‌شد آری در ذرّه‌ای بگنجم
من زنده بودم اما انگار مرده بودم
یک عمر دور و تنها، تنها به جرم این که
در آن هوای دلگیر، وقتی غروب می‌شد
(۱)	
(۲)	
(۳)	
(۴)	

انگار در ک درست از زندگی، در به ذَرَک گفتن است ...

کھ تست: نوع جناس در بیت «مکن تا توانی دل خلق ریش / وَگَرْ مَىْ كَنِى مَىْ كَنِى بَيْخَ خُوِيشْ» کدام است؟

- (۱) تام (۲) اشتقاد (۳) ناقص حرکتی (۴) افرایشی

از یک ریشه بودن دو کلمه، اشتقاد را به وجود می‌آورد. ممکن است دو کلمه‌ای که اشتقاد دارند جناس هم داشته باشند.

«سایه‌ی معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد
ما باو محتاج بودیم او به ما مشتاق بود»

گفت: احوالات چطور است؟

گفتمش: عالی است ...

مثل حال گل

حال گل در چنگ چنگیز مغول؟!

کھ تست: در کدام بیت اشتقاد به کار رفته است؟

بر جَهَا گَداروِی مَکَنْ، در بَزم سَلطَن سَاقِیَا!	ای جَان جَان جَان، ما نَامِدِیم از بَهْرَن
دل رِبُودَن را کَدَم عَطَّار یادَت دَادَه است؟	عَطَر مَوْهَایت قَرَار از شَهْر مَیْ گَیرَد بَکُو
پَای هَر ثَانِیه لَنَگ است تو بَاید باشَی	گَوِیِیَا عَقْرَبَهِی ثَانِیهِه سَنَگ شَدَه
دانَه دَانَه چَون شَمَرَدَم سِجَهَی صَد دَانَه رَا	جز دَل سُورَاخ سورَاخ نَبُود از دَسْت شِیخ

اگر یک واژه، بیش از یک بار در یک بیت تکرار شود و در عین حال به یک معنی باشد آرایه‌ی تکرار می‌سازد. این واژه می‌تواند در هر جای بیت آورده شود. اگر تکرار واژه در ابتدا و انتهای بیت باشد تصدیر نام دارد. هر تصدیری یک نوع تکرار است ولی هر تکراری تصدیر نیست.

«هم شکر اندر شکر اندر شکر اندر شکری»

تکرار

«پیری چه شکستی سست که تعمیر ندارد

تصدیر

کسر تست: آرایه‌ی تکرار در کدام گزینه با بقیه متفاوت است؟

در سنگ مانده هلهلهی آشمار من	من جویبار زمزمه هرگز نبوده‌ام	(۱)
مو بپوشان که دلم باز به موبی بند است	تار موی تو گره خورده به بند دل من	(۲)
ای تو به من از خود من خویش تر	دوست ترت دارم از هرچه دوست	(۳)
پس نباید با اگر یا شاید آن را بد کنیم	عشق در هر حالتی خوب است خوب خوب خوب	(۴)

۱) تناسب «مرااعات‌النظیر»

هرگاه در یک بیت واژه‌ایی آورده شوند که به هم مربوط باشند تناسب به وجود می‌آید.
البته گاهی این ارتباط واقعی است و گاهی ارتباط بین عناصر بیت، ادبی است.

ارتباط واقعی

مثال:

«مژه سوزن رفوکن نخ آن ز تار مو کن
که هنوز وصله‌ی دل دو سه بخیه کار دارد»

ارتباط ادبی

مثال:

«شمع و گل و پروانه و بلبل همه جمعند
ای دوست بیا، رحم به تنها‌ی ما کن»

نستعلیق گیسوان تو
بر جهان
قلم نسخ می‌کشد
ثلث نگاه تو
خط زندگی ام را به سمت تعلیق می‌برد ...

که تست: در کدام گزینه مرااعات‌النظیر نیامده است؟

آنکه پیش از تو قدم زد به سرش تجارت است
حرف ما نیز همین است که او آدم نیست
رشته‌ی تزویر گشت و تار زناری نشد
چون به خلوت می‌روند آن کار دیگر می‌کنند

- (۱) زاهد از عرشه‌ی منبر چه زنی این همه لاف
- (۲) واعظ شهر که مردم ملکش می‌خوانند
- (۳) حیف از عمامه‌ی زاهد که با صد پیچ و تاب
- (۴) واعظان کاین جلوه بر محراب و منبر می‌کنند

که تست: در کدام گزینه آرایه‌ی «مرااعات‌النظیر» وجود ندارد؟

که گر تلخ است شیرین لست لاز آن لب هرچه فرمایی
پریدن از قفس نام و ننگ، عریانی است
که هر اشارت او یک کتاب گفتار است
که پادشاهی فقر است از این خزینه مرا

- (۱) دعایی گر نمی‌گویی به دشنامی عزیزم کن
- (۲) کسی که مانده به بند لباس زندانی است
- (۳) خموش گویا خواهی به چشم خواجه نگر
- (۴) ز تنگ‌ددستی از آن دست برنمی‌دارم